

ИСТОРИЈА И ИМАГИНАЦИЈА

I

Заиста, корени модерне фигуралне нарације заплетени су у чудноватим, тајанственим и далеким меандрима дубоке прошлости. „Прескочићемо“ резултате античких цивилизација Грчке и Рима на овим просторима и позабавићемо се егзегезом визуелне нарације код јужнословенских народа након њиховог доласка у ове крајеве.

Велике религијске концепције и системи: *хришћанство* у лику два велика, често оштро сукобљена, концепта *православља* и *католичанства*, *ислам* и *хебрејство*, логично су представљали *оквир* за визуелно мишљење и његову иконографију кроз векове.¹⁾ Њиховом међусобном утицају, преплитању и „позајмљивању“ свакако треба додати и утицај разноликих мена, а покаткад веома оштрих судара који су захватили цивилизације утемељене на овим религијским обрасцима — пример утицаја *протестантизма* у XVI, XVII и XVIII веку код католика и православца — али и изванредно снажан „печат“ трансформација визуелног мишљења под утицајем глобалних културно-цивилизацијских покрета за еманципацију какви су били *хуманизам* и *ренесанса*, нешто касније *просветиљство*, а потом и *романтизам*. Митски обрасци *словенства* *уојшће*, а *јуј ословенства* *особице*, артикулисани као полуге националне културно-политичке *еманципације* у противставу према великим империјалним силама, отоманској империји, Аустро-Угарској монархији или медитеранској моћи Млетачке републике, такође су одиграли веома важну улогу у овој ствари, особито током згуснутих времена историје између XV и XIX века.

Текст писан пером, црном бојом у две колумне, са насловима углавном у црвеној боји, те са 296 минијатура и украсних иницијала цртаних пером и обојених црвеном, зеленом, жутом и златном бојом, на крају украшених златом, како је до данашњих дана остао сачуван на 181 листу „*Мирослављевој јеванђељу*“ из 1180-тих година, указује на ове генералне карактеристике визуелног мишљења већ од самих почетака књижевне производње у овим просторима. По свему судећи намењено цркви св. Петра коју је, као задужбину, у Бијелом Пољу на Лиму дар да се изгради Хумски кнез *Мирослав*, ово јеванђеље, названо у духу времена по наручиоцу, било је изгледа написано, исцртано и обојено, те адекватно украшено у скрипторију који се могао налазити у *Дубровнику* или *Кошору*. Расправа о ауторству утврдила је име *сликара Глијорија* који се на књизи и потписао, али је довела и до претпоставке да су сликари и илуминатори на овом пројекту могли бити *Матјеј* и *Арисџио* о чијем раду у Босни пише *Тома Архиђакон* у студији „*Хисторија Салонићана*“. Како било да било, утврђени су утицаји *медитеранској културној кругу*: романике, византијске уметности, чак и персијског минијатурног сликарства судећи по употреби златне боје и

1) Упореди, Загорка Јанц „Увод“ за „Умјетност на тлу Југославије — Минијатуре“, „Југославија“ („Спектар“) „Прва књижевна комуна“ — Београд, Загреб, Мостар 1983. стр. 19.

златних украса, а било их је који су тврдили да је основана претпоставка о утицају богумилске црквене јереси и њеног визуелног сензибилитета. Реконструкција утицаја и узора које су аутори имали пред собом када су у (вероватно) дубровачком или которском скрипторију реализовали наруџбину кнеза Мирослава, довела је до претпоставке о утицајима православних монашких центара у јужној Италији, до претпоставке о веома јаком утицају римских и тосканских скрипторија и њиховог *mixed-medija* поступка у спајању византијске традиције и њеног обновљеног утицаја с једне стране, те каролиншке традиције и ново-романичког стила с друге... и тако даље.²⁾

У питању је XII век, век *урбане ренесансе*, у коме је — већ смо то видели — *Bernare* из *Chatresa* написао: „Ми смо патуљци који су се попели дивовима на рамена. Тако видимо више и даље од њих не зато што смо оштријег вида или виши растом, већ зато што нас они носе увис и уздижу свом својом дивовском висином...“, а што ће *Еко* навести као мишљење, тачније парафразу, свог детектива-клџетика *Вилма* из *Баскервила* у „Имену руже“: За разлику од књижевне продукције у скрипторијама од краја VIII до половине IX века, дакле у времену познатом по владавини *Карла Великог* и зато названом *каралонишка ренесанса*, карактеристичне по раскошним рукописима који „нису прављени за читање“ па су „прије... економско неголи духовно добро“³⁾, продукција ренесансе XII века развија се у контексту *велике поштраје за заборављеним знањима*. Античка наука, филозофија и књижевност ужурбано и с пуно ентузијазма, али и спремности на опасне авантуре по непознатим и непријатељским крајевима и земљама, коју су показивали трагачи, поново се враћа у европске крајеве. Посредници овог повратка су арапски и грчки језик, будући су Аристотелова, Еуклидова, Птоломејева, Хипокритова и Галенова дела била онај научно-филозофски пртљаг који је пратио јеретичке хришћане у њиховом прогонству на Исток заједно са Јеврејима које је прогнала Византија. Прихваћена у Византији или исламским земљама, у тамошњим библиотекама и међу интелектуалцима, ова дела, допуњена аутентичним византијско-арапско-исламским истраживањима, враћају се у Европу преко Шпаније и Италије. Њиховој дистрибуцији и новој рецепцији по европском континенту доприноси не само оживљење саобраћаја, него и појава *интелектуалног лубјалаштва* тако карактеристичног за времена великих културно-цивилизацијских потенција, *развијане преводилачке делатности*, али и успостављање великих и угледних *универзитетско-истраживачких центара*.

Из *Византије*, *Дамаска*, *Багдада* и *Кордобе* пристижу, тако, заједно са зачинама, свилом и скупоченим предметима многобројни рукописи који се, потом, репродукују или превode у многобројним скрипторијама, изучавају на универзитетима и у културним центрима, а њихова се слава проноси континентом захваљујући *голијарским* или лутајућим клеричима, учитељима и учењацима. Сликар и илуминатор *Матјеј* и *Арисџој* који су, дакле, из неког од приморских скрипторија отишли на рад у Босну, биће да су и сами били *голијарци*. „Изван сваке је сумње — пише о голијарцима *Le Goff* — да су они творили круг у којем се са задовољством развијала критика тадашњег друштва. Било да су градског, сељачког или чак племићког подријетла, голијарци су првенствено луталице, типични представници раздобља у које демографски развој, буђење трговине, те изградња градова разбијају феудалне структуре, бацају на путове и окупљају на њиховим раскрижјима — у градовима — декласиране, одважне и несретне. Голијарци су плод друштвене покретљивости која је карактеристична за XII стољеће. (...) Да би зарадили за живот, понекад бивају и жонглери или лакрдијашци, одакле свакако и име којим се често називају. Подсјетимо ипак да је назив *jaculator*, жонглер и епитет свих оних које су у то вријеме сматрали опаснима, које су желели избацити из друштва. '*Joculator*' је 'црени', бунтовник...“⁴⁾

2) Упореди, Јованка Максимовић: „Српске средњовековне минијатуре“, „Југославија — Просвета“, Београд 1983. стр. 19-21 и стр. 87-88, такође и Ђорђе Трифуновић: „Примери из старе српске књижевности“, „Слово љубве“ Београд 1975. стр. 9 и стр. 165-166.

3) Jacques Le Goff: „Интелектуалци у средњем вијеку“, „Графички завод Хрватске“, Загреб 1982. стр. 14.

4) Jacques Le Goff, исто, стр. 32-33.

Међу знаменитим преводиоцима античке и арапске лектире тог времена — *Јаков из Венеције, Бурјундио из Писе, Леон Тускус из Византије и северне Италије, Аристоклиј из Палерма, Аделард из Бајџа, Платон из Тиволија, Хуго из Саншале...* — остао је упамћен и *Херман Далмајинац*.⁵⁾ Тешко да може бити недоумица о месту његовог порекла. У сваком случају, јужнословенски скрипторији XII века, уосталом као и они пре и након тога, нису чак и да су хтели, могли избећи продуктивним утицајима духа времена. Основано можемо претпоставити да се у овим *пра-пој* онима *будуће* *графичке индустрије*, али и *пра-пој* онима *будућих научно-образовних установа*, могло бити у складно фамилијарном односу са најзначајнијим интелектуалним струјањима епохе. „Мирослављево јеванђеље“ настало је дакле, у неком дубровачком или которском скрипторију осамдесетих година XII века. Било је то у време када је Византија за владе *Манојла I Комнина* (1143-1180) своје границе проширила далеко на Запад обезбеђујући признање свог суверенитета и врховне власти у Рашкој, Зети и Босни.

„Манојло I... истакао се као владар великих и многостраних способности. Био је храбар војсковођа а још више вешт дипломата и државник смелих и замашних идеја. То је био прави Византинцац, прожет идејом универзалног царства и страшћу за теолошким дискусијама, а уједно витез западног кова. Манојло представља нов тип византинског владара. По њему се види како је јако деловао на византински живот додир с крсташима. Манојло је волео западне обичаје и уводио их на свом двору, а и оба његова брака са западним принцезама допринела су продирању западних навика у Византију. У Влахернском дворцу, дворцу Комнина, завладала је лака и ведрa атмосфера. Није било више оне источњачке величанствене церемонијалне укочености која је некада окруживала византијске царе у Великом дворцу на Златном рогу, већ се одомаћила нова витешка елеганција западног типа.“⁶⁾

Велики жупан *Стефан Немања* (1166-1196) надживео је Манојла I отпочевши утемељење амбиције једног свог каснијег потомка, прво краља а потом цара *Стефана Душана* (1331-1355), који ће покушати да врати сјај у међувремену потамнелом и обезвређеном Византијском царству. Много касније, током XVIII века *Стефан Душан* ће бити једна од најзначајнијих медијских фигура *ренесансе* јужнословенске штампе. Једва коју годину након Манојлове смрти, 1187, паше *Јерусалимска краљевина*, а један од њених витешких редова, *Јовановски* биће, после неколико векова, од 1530. познат као *ред Малтешких витезова*.

Манојло I Комнин ступио је на престо само годину дана након што је умро *Пиер Абелард* (1079-1142) онај који је, назван „*првим професором*“⁷⁾, постао познат по беспопштедним расправама, свађама и интелектуалним тучама, по својим полемичарским страстима и учитељским талентима, али и по оној романтичној и трагичној љубави са младом, лепом и разуме се паметном *Хелоизом*. Па ипак, можда најзначајнији резултат живота овог дрзника, за кога се још каже да је био „заволљив и несносан“⁸⁾, јесте *победа* у интелектуалном обрачуну са својим великим непријатељем *Вилимом из Шатреауна*. Победник је као плен добио место са кога се поражени повукао. Абелард је своја предавања почео да држи на *Брду светије Геновеве*. И тако: „*Коица је бачена. Средишњем иаришке културе заувек ће бити Бријеј, Лијева обала, а не ошк Циџеа; један је човијек овај љућ одредио судбину чииаве и радске четијрши*.“⁹⁾ На једном другом месту записано је у вези ове Алабардове заслуге и следеће: „Његова је заслуга великим дијелом што је Париз постао филозофском пријестолницом кршћанства прије него што је постао стварном пријестолницом Француске.“¹⁰⁾ Абелардове књиге „*Scito te ipsum*“ („Упознај самога себе“),

5) Jacques Le Goff, исто, стр. 24.

6) Георгије Острогорски: „Историја Византије“, „Просвета“ Београд II фототипско издање из 1969, без године објављивања, стр. 357.

7) Jacques Le Goff, исто, стр. 42.

8) Роберто Лопез: „Рођење Европе“, „Школска књига“ Загреб 1978. стр. 169.

9) Jacques Le Goff, исто, стр. 44.

10) Роберто Лопез, исто, стр. 169.

„*Logica ingredientibus*“ („Логика за почетнике“), те расправе о методи „*Sic et Non*“ („Да и не“) свакако су биле познате у италијанским земљама. Уосталом, *Арнолд из Бресције* про-теран из Италије, отишао је код Абеларда са повећом групом својих локалних ученика¹¹⁾, а с обзиром на нестабилне прилике времена, сасвим је вероватно да су се неки вратили са професоровим књигама. *Космополиитско брајствиво* тадашњих интелектуалаца у сваком случају је представљало посредника између Абеларда и двора цара Манојла I или културних центара Медитерана. *Са великим степенем вероватноће може се претпоставити да су и аутори „Мирослављевој јеванђеља“ из Дубровника или Котора, имали сличан однос према овим делима или њиховом писцу.*

У знаку *Св. Марка Јеванђелисте*, свог заштитника, *млетачка Република* тога доба успева да се извуче испод суверенитета Византије, да добије повлашћено право трговине и пловидбе на Леванту и да, следствено, угрози тада већ крхку зграду царства. Ускоро, двадесетак година након смрти Манојла I Комнина крсташи и Млечани освојили су Цариград.

„...Крсташи и Млечани потписали су под цариградским зидинама детаљан уговор о леоби Византијског царства и о стварању Латинског царства у Цариграду. После тога је почео јуриш и догодило се оно што се морало догодити: 13. априла 1204. године византинска престоница подлегла је надмоћним снагама нападача. *Тако је Цариград, који је вековима остао најбољећен јркосећи јаким најадима Персијанаца и Арабљана, Авара и Словена, Бујара, Руса и Печенџа, ђао у руке крсташа и Млечана. Три дана и три ноћи освајачи су ђачкали град и вршили свирепи насиља. Скупочена блага највеће културној ценџира Шадашњеј светиа* развучена су на све стране а делом и живљачки уништена. 'Откако је света, ни у једном граду није добијен толики плен', каже историчар крсташа Вилардуен. 'Чак и Сарацени су милосрдни и блаи и у ђоређењу са овим ђудима који носе на раменима Христов крст', примеђеује византијски очевидац Никита Хонијат.¹²⁾ (подвлачења Ј. К.)

Она ликовна интерпретација Марка Јеванђелисте из „Мирослављевог јеванђеља“ отуда представља сложен сементички знак.

На 1.61 в. крај текста јеванђеља по Марку насликан је на златној позадини голобради писац како седи на високо постављеној столици са јастуком, држи на коленима златну отворену књигу коју исписује. Пред њим је стилизовани писаћи пулт. Целу слику носи на леђима један лав. И поред за нас необичне иконографије, уочавају се сви елементи ауторског портрета јеванђелисте Марка са његовим симболом лавом.¹³⁾

Вековима ђошом, мнои и настљављачи делатности сликара Гли орија и шлуминаџора Маџеја и Аристџодија крешаће ђуи града Св. Марка њеи ових библиотеке и шџамџарија. „Дијалекџишка“ мржње и ђубави остаће џрајно обележеје ових ђуџовања. Исто као и одласци у Беч или Пеиџу, или Москву. Неишто од овои односа ђрема Венеџији мои ли смо разазнаџи у баџи о ђџџери за Соломоновом кључном костџи из 1918.

Треба подсетити како је XII век доба оживљавања легендарних херџа Анџике, особито из оне фамозне саге о џројанском раџу, приповести и митова о Александру Македонском, али и њихових легенди из каролинској доба¹⁴⁾. Програму витештва адекватна је и естетика свакидашњег витешког живота, не само манири, мода и укусу него и литература, особито песничство. Историјским рефлексџама, животописима светаца, прикључује се књижевност џишеиких џрубадурџа и џевача-џуџишка, минсџрела. Готика је на сцени и *Chretien iz Troyesa* срочио је онај спев о драматичним авантурама *Сер Ланселџиа*, витеза Округлог стола и његовој недозвољеној ђубави према прелепој *Gueniervi*. У XII веку *Chretien iz Troyesa* варирао је део легенде о времену краља *Ариџура* и његових витезова, веро-

11) Jacques Le Goff, isto, str. 51-52.

12) Georgije Ostrogorski, isto, str. 390-391.

13) Jovanka Maksimović, isto, str. 21.

14) Kasnije će biti nešto више реџи о интересантном историјском фалификату и на њему изграђеном миту о наводном пореклу Словена од Александра Македонског.

ватно на основу латинског превода „Историје британских краљева“ који је 1150. сачинио *Jeffry iz Mountaitha*.¹⁵⁾ Ђаво је потпуно однео шалу. У овој псеудо-историји, утврђено је да краљ Артур (чије историјско постојање иначе никада није утврђено) води порекло од извесног *Бруџа, измишљеног актера и хероја Тројанској рајли*, на исти онај начин на који је директно порекло од *Тројанских хероја* приписано и несумњиво постојећем *Карлу Великом*. Мит о Артуру, Ланселоту и осталим имагинарним јунацима имагинарног Округлог стола, вариран је вековима, а можда своју најимпресивнију артикулацију и славу доживео је у импресивној стрип-приповести *Харолда Фостера* о авантурама и животу *принца Валианџа*, његових пријатеља и непријатеља.

„Кретјен де Троа — пише Хаузер — с друге стране, постиже *рејтардацијама, дигресијама и изненађењима посебне ефикасе најешости* који не проистичу из неког одређеног дела узетог самог за себе него из односа разних делова једних према другима, из њиховог редоследица и контраста. Песник дворске романтичне приче о *љубави и љустоловима* тај метод усваја не само зато што је, као што је већ било примећено, његову публику теже задовољити него слушаоце 'Песме о Роланду' него и због тога што он *пише за читаоце* и према томе може и мора да постигне ефекте ван домета усмереног рецитовања које траје само кратко време у једном маху и које се може произвољно прекинути. *Те романтичне приче за читање означавају почетак модерне књижевности*...¹⁶⁾ (подвлачења Ј. К.)

У сваком случају, пракса илуминација и минијатура која карактерише књижевну продукцију тог времена, оставила је и у југословенским крајевима довољно артефаката на основу којих је могуће не само реконструисати процесе стасавања културе, писмености или дух времена, него, кренемо ли с том амбицијом, и проблеме важне за разумевање *визуелне нарације и њених раних облика*, те проблеме важне за *визуелно мишљење* уопште.

Није случајно записано о „*Минхенском џалџиру*“ за кога се зна да је био на двору *Ђурђа Бранковића* у XV веку, да је „*џок приче низан ... у џемајске циклусе од слике до слике са џисаним објашњењима, као у модерном сџрију*.“¹⁷⁾

Као „типичан представник витешке и дворске књижевности“¹⁸⁾ помиње се „*Александрида*“ из друге половине XIV века, уништена са целокупним фондом Народне библиотеке током бомбардовања Београда 6. априла 1941.

„Роман о Александру Великом био је омиљен у касној антици и у средњем веку и на Истоку и на Западу. Сачуван је већи број илустрованих рукописа овог Псеудо-Калистеновог текста — два грчка рукописа из XIII и XIV века, два српска из XIV и XV века, неколико јерменских.“¹⁹⁾

За интелектуалце XII века „Александар је Истраживач у правом смислу те ријечи. Његов учитељ Аристотел усадио му је страст за истраживањем и обузетост радозналешћу која је мајка знаности. (...) Жеђ за знањем била је покретачем његових путовања и освајања. Незадовољан само тиме да пролази земљом, желио је испитати и друге елементе. На летећем је сагу, наводно, пролетио зраком; израдио је стаклену бачву и у таквом претечи батискафа сишао у море, те проучио ондје обичаје риба и подморске фауне. *На несрећу*, пише *Aleksandar Nechman*, *своја нам зајажанја није оставио*.“²⁰⁾ Наравно, Александар је овде схваћен као један од великих претеча: „велики митски преци учењака.“^{20a)} У уништеној „Александриди“ он је *џој-херој*: његова освајања, тријумф у Персији, женидба Роксаном, доживљаји у тајанственим и необичним земљама, силазак у подземни свет, сусрет са

15) Uporedi, prevod studije Tomasa Bulfinča u Harold Foster: „Princ Valijant“ sv. 2, „Forum“ — „Jugoslavija“, Novi Sad — Beograd 1980. str. 6.

16) Arnold Hauzer: „Socijalna istorija umetnosti i književnosti“, I—II, „Kultura“ Beograd 1966, tom I str. 217/218.

17) Jovanka Maksimović, isto, str. 47.

18) Jovanka Maksimović, isto, str. 48.

19) Jovanka Maksimović, isto, str. 49.

20) Jacques Le Goff, isto, str. 58/59.

царицом Кандакијом, повратак кући... Јунаци ове приповести обучени су, вољом анонимног сликара и илуминатора, у одећу адекватну естетици XIV века. Исти је случај са *другом*, сачуваном, *Александридом*". Настала у XV веку, она је, игром интересантних — наравно непознатих — околности, повезана у исту књигу са једним другим илустрованим рукописом, са „*Причом о Трои*“. Док је за обе „Александриде“ утврђено да су као наративна матрица у наше крајеве дошле из Грчке — највећа сачувана „Александрида“, грчки рукопис настао вероватно на Кипру у XIV веку данас се чува у Венецији — сматра се да је Прича о Трои дошла преко приморских градова репрезентујући „дух витешке, турнирске, касноготице Европе.“²¹⁾

Карактеристично је да се у *мишу о Александру*, као научнику или витезу, обнавља *иконографија летења* (Александар на летећем ћилиму) и *сиушћања под земљу* (Александар у подземном свету) или *под воду* (Александар у прото-батискафу) као и у предању о *Симону Чудоствору*, алиас *Фаусту* из ранохришћанске литературе.

У сваком случају основано можемо претпоставити да обе „Александриде“ и „Прича о Трои“ представљају, а у контексту доминантног присуства црквене литературе у продукцији тог времена, праве *прећиче* потоње *популарне културе*, особито извесних литерарних, филмских или стрип жанрова. Почело је, дакле, са авантуром, путовањем, узбуђењем, пустоловином, опасношћу, еротиком и љубављу.

Пракса илуминирања рукописа остала је, стицајем разноликих околности, актуелна у југословенским крајевима све до XVIII века. Тако ће остати до данас сачуване илуминације *Владислава Грамашика* из Новог Брда на његовим преписима четири обимна зборника из 1456, 1469, 1473. и 1479.²²⁾ минијатуре на препису *Аристотелове „Метафизике“* — Учитељ (Аристотел ?) и ученици — анонимног аутора париског круга из XIII или XIV века²³⁾; *Мисал Георгија из Тојуског* (*Missale Georgii de Torusco*) са изванредним радовима *Ханса Алмануса* из 1495. како се наводи у једном извору²⁴⁾ или *Јуре* (или *Јулија Гловића* (или *Кловића*) из времена између 1518. и 1526.²⁵⁾ *Кловићеве* (како се назива у новијем извору) минијатуре у животопису *Stuarta de Rothesaya*, које се чувају у Лондону, или оне из „*Evangelium Grimani*“, данас у Венецији, довољно су импресивне²⁶⁾ да (евентуалну) недоумицу око његовог рада на мисалу Георгија из Тојуског, можемо оставити сасвим по страни. „*Xaiaгу*“, названу још и сарајевска, из XIV века свакако треба поменути и овом приликом, баш као и *асирономско-асиролошки спис* из XV века исламске провинјенције или *Фирдусијево „Шахнаму“* персијског сензибилитета из 1574.²⁷⁾

И тако...

Визуелно представљање верских, филозофских, псеудо-историјских или историјских, литерарних, научних и пара-научних мотива било је, као што смо претпоставили јер смо то уосталом знали, ванредно присутно у југословенској интелектуалној продукцији на самим њеним почезима. На „локалном“ материјалу *показано је оно што је на другом месту показао Gerard Blanchard реконструишући визуелно мишљење као облике праскрипција кроз прећичан архефакаћа култура које су му знајно ближе*. Како год поставили проблем, не можемо се отети утиску да су процеси, чији је резултат цивилизацијски склоп који разазнајемо као европски, *универзално* присутни у свим крајевима континента. Погледамо ли још мало даље, суочићемо се са чињеницом да је визуелно мишљење, па следствено и визуелно представљање, визуелно приповедаштво, важна карактеристика и других

21) Јованка Максимовић, исто, стр. 132.

22) Упореди, Јованка Максимовић, исто, стр. 81-84 и стр. 133-134; такође и Ђорђе Трифуновић, исто, стр. 125 — стр. 126, стр. 189/190.

23) Упореди, „Умјетност на тлу Југославије — Минијатуре“, исто, стр. 60 и стр. 82.

24) Упореди, „Умјетност на тлу Југославије — Минијатуре“, исто, стр. 60 и стр. 88 и стр. 89.

25) „Историја народа Југославије“, књига II, „Просвета“ Београд 1960. стр. 432.

26) Упореди, „Умјетност на тлу Југославије — Минијатуре“, исто, стр. 61 и стр. 92.

27) Упореди, „Умјетност на тлу Југославије — Минијатуре“, исто, стр. 64 и стр. 157-158, стр. 160 и стр. 166.

цивилизација. Не само античких, него и нововековних култура у Азији, северној и јужној Америци, Африци...

Разуме се, процеси се нису одвијали логиком егалитаризма: шацицу генијалних стваралаца следили су многобројни подржаваоци. Ни једни ни други нису били правилно и равноправно географски распоређени. С друге стране, у мери у којој историја није поштовала претпостављени захтев за правилном географском дистрибуцијом талената, у тој истој мери може се тврдити да су они одувек имали знатно бољу прилику у јачим културним средиштима. Ова банална истина пречесто се заборавља. Ово је особито важно за локалне југословенске прилике и извесну *Провинцијалну нарцисоидност* која се не либи да епохална достигнућа разазнаје у баналним чињеницама подржавања из треће руке. Наравно да не можемо тврдити да зато што, данас, располажемо филмском технологијом репрезентујемо светски врх филмске продукције. Следствено је (сасвим) јасно да чињеница књижевне продукције, илуминација и минијатура не говори ништа друго него да тамо у континенталним културним процесима *партиципирани у духу времена и у складу са расположивим интелектуалним* (али и економским, те војно-политичким и напосе верским) *мојћностима*. *Повремено, оне су биле веома високе. Веома често биле су једва скромне.*

II

Наравно, *епохални* догађај који је *променио свет* из темеља, догађај какав је представљао *евројско ошкриће штампарске пресе*, није нас, чак и да се то хтело, могао оставити по страни.

Након што је око 1450. у *Мајнци* извршен експеримент срећно окончан открићем и усавршавањем покретних металних слова и убрзо након тога *Gutenberg* њима штампао касније славну Библију, штампарије су „преплавиле“ Европу: *Сцразбур* (1458), *Келн* (1465), *Аугсбур* (1468) *Нирнбер* (1470), *Лајпци* (1471), *Беч* (1482). У *Италији* је штампарска технологија пренета 1467, *Швајцарску* и *Чешку* 1468, *Француску* и *Холандију* 1470, *Шпанију*, *Енглеску*, *Угарску* и *Пољску* између 1474. и 1476, у *Данску* и *Шведску* 1482 — 1483. године.²⁸

Десет година касније, 1493, у *Цетињском манастиру* инсталирана је штампарска машина на којој ће *оцац Макарије*, вољом *Ђурађа Црнојевића*, током те и наредне године штампати „*Октоих првој ласник*“. У време окончања овог историјског пројекта, 1494. у *Сењу* је, такође, прорадила штампарија.²⁹

Упркос чињеници да је *Енеја Силвије Пиколомини*, каснији папа *Пије II*, путујући 1450-тих година „по Штајерској, Корушкој, и Крањској“ има осећај да је запао у „варварску средину и дивљачке народе“³⁰ с чим ће се сложити и један каснији путописац, тврдећи за становништво ових предела да је „варварско“, упркос чињеници да се штампарска технологија у овим крајевима појављује у време коначног потчињавања српске, босанске, зетске државе власти *Османлијској* царства, те утврђивања суверенитета *Хабзбурј оваца*, *Угарске* и *Млејачке републике* на преосталим територијама³¹ треба рећи да културне комуникације нису биле прекидане. То показује не само инсталирање штампарске пресе у *Цетињском манастиру* само три године пре него што ће *Ђурађ Црнојевић* бити присиљен да дефинитивно напусти Зету пред Турцима, него и чињеница да је у времену које претходи остало забележено име *Georgiusa de Raina* или *de Sclavonia* из Корушке или Штајерске који

28) Упореди, Драгољуб Р. Живојиновић: „Успон Европе (1450-1789)“, „Матица Српска“, Нови Сад 1985. стр. 33.

29) Упореди, Драгољуб Р. Живојиновић, исто, стр. 33; Михаило Бјелица: „200 година југословенске штампе — Преглед историје новинарства“, „Слобода“ Београд 1969, стр. 7 и стр. 15; Драгољуб Драгојловић: „Штампање и преписивање ћириличких књига у Балканским градовима турског царства XV-XVIII века“ у зборнику радова „Градска култура на Балкану (XV-XVIII век)“, САНУ Београд 1984. стр. 170.

30) „Историја народа Југославије“, књига II, исто, стр. 333.

31) Упореди, Иван Божић, Сима Ђирковић, Милорад Екмечић, Владимир Дедијер „Историја Југославије“, „Просвета“ Београд 1972. од стр. 101 до стр. 114 и даље.

је 1389. магистер на факултету „артиум“, а од 1403. и на теолошком факултету у Паризу.³²⁾

Истину има *историјске ироније* у чињеници да овог нашег париског професора затичемо за универзитетском катедром оне исте године када је легендарни пораз на *Косовом Пљу* означио почетак краја независних јужнословенских држава, као што има ироније у чину типографске (и културне) револуције на Цетињу, само три године пре дефинитивног краха државе. *Ова врста ироничној историјској несклади и раскорака мола би се шумачићи и као једна од аутентичних особености јуџословенских просјора у наредним вековима.*

Као да ћемо у каснијим вековима, све до наших дана, присуствовати *различитим верзијама* једног догађаја с краја XV века који је, премда се одиграо „у иностранству“ од изванредног историјског значаја за овдашњу културу. *Јурај Шишгорић* (око 1420 — 1509) дубровачки песник и хуманиста, дао је 1477. да му се у некој од венецијанских штампарија објави збирка песама. Била је то *црва јужнословенска књига* произведена новом револуционарном техником штампарства³³⁾. Сретни догађај одиграо се десет година након инсталације штампе у Републици Св. Марка.

Ускоро видимо *Божидара Вуковића* како 1519. оснива у Венецији штампарију.

„Штампарија *Божидара Вуковића*, основана као меценатска установа, убрзо је под управом његовог сина *Винћенца* добила комерцијално обележје. О томе говори и један документ из Хисторијског архива у Дубровнику о судском спору који је 1563. водио Антоније Ђини, као заступник Јакова Корсија и Нарда Пардикарија са Амброзијем Корсом и *Гаспаром дела Векијем*, братом српској *штампара Божидара Вуковића*. Пред судом је оптужени Гаспар дела Векија признао да је у *Београд, Видину и Никољу* продао 75 *Триода* које је добио од Амброзија Корсе, а поред њих и 100 *Мисала* и 200 *Псалтира* које су му на чување дали Корса и нећак Винћенцо, син Божидара Вуковића. Опружени Гаспар дела Векија је даље признао да је Корси обећао и четвртину добити од 76 *Мисала*, али је тражио да му он положи рачуне за две године од добити проданих књига које је примио у Дубровнику од Киријака Гвалтеруча, као и од књига продатих у Венецији.“³⁴⁾ (подвлачења Љ. К., осим имена књига)

Овај шармантни трговачко-издавачки спор у коме су главни актери речени Срби који су заправо Италијани или, обрнуто, Италијани који су заправо Срби, а можда још прецизније Срби који су постали Венецијанци — што је, свакако, случај *Божидара Вуковића* и његовог брата *Гаспара дела Векија!*? — те Венецијанци који су, у бити, Срби — што је, верујем, случај Вуковићевог сина *Винћенца Вуковића!*? — указује на један изванредно важан, премда посве прозаичан, елемент штампарства од тада до дана данашњег: *економски ефекти* технолошке револуције важни су колико и она сама. Уосталом, они су само *друзи о лице* настајања модерних грађанских друштава.

Јурај Шишгорић је, дакле, штампао своју књигу песама 1477. у Венецији, у оном истом граду у коме ће се, као што смо видели прославити *Aldo* или *Aldus Manutius* хуманиста, писац, издавач и штампар коме ће *Tomas More* исписати похвалу у „*Утопији*“ и код кога ће 1508. годину провести одушевени Еразмо Ротердамски „заљубљен“ у Манутиусова курзивна слова, у „најљупкија словца, пре свега она сасвим мајушта.“ Шишгорић је умро 1509, оне исте године када је Еразмо, вративши се у Енглеску, у пољској кући свог друга Мореа, написао „*Похвалу лудости*“. Можда је наш песник који је умро прерано да би се и сам одушевио „Похвалом лудости“ имао довољно времена да чује о Еразмовим „*Adagiorum Collectanea*“ објављеним код Aldusa Manutiusa 1508. Писац „Adagiorum...“-а није тада још славан као што ће то бити за десетак година, али је несумњиво веома пењен и познат. Песник и хуманиста Шишгорић можда је чак и читао ову Еразмову књигу. У сваком случају

32) „Историја народа Југославије“, књига II, исто, стр. 333.

33) Божич, Ђирковић, Екмечић, Дедијер, исто, стр. 126.

34) Драгољуб Драгољковић, исто, стр. 171.

ју, када је Божидар Вуковић отворио своју штампарију у Венецији, било је то 1519. као што смо видели, Еразмова слава је *континентална*: „Похвала лудости“ објављена је већ у неколико издања. С друге стране, један издавач и штампар какав је био Вуковић могао се овим послом бавити *само пошћујући већ ештаблиране ситангарде* професије. У Венецији, није било славнијег издавача и типографа од Алдуса Манутиуса. Није, дакле, било ни већег узора. Видимо, тако, нашег Венецијанца (који је био Србин или обрнуто) како производи под благотворним утицајима хуманизма, ренесансе и реформације.

Уз мало имагинације (али и црног хумора, те склоности разноврсним конструкцијама) можемо временску подударност Шишгорићеве смрти и Еразмовог одласка из Италије схватити и као екстравагантни гест испраћаја који је један јужнословенски интелектуалац учинио у знак штовања. Уосталом, самог Еразма вероватно ће на једном другом месту *дочекаати* један други интелектуалац из ових крајева... Можда је то био *Baltasar Prasberger* рођен у Савињској долини, који од 1500. године држи предавања на *базелском Универзитету*.³⁵⁾ До овог сусрета је, дакле, могло доћи захваљујући догађају који се по бизарности може мерити са судским спором у Дубровнику у вези рада Вуковићеве штампарије.

Еразмо је, наиме, јануара 1513. године завршио предговор за ново издање „Adagiorum Collectanea“ чије објављивање је договорио са издавачко-штампарском кућом „*Prelum Ascensianum*“ *J. Vadia* из Париза. *Извесни ајенић који је у Шадашињој Европи водио поспрегничке послове између писца и издавача, добио је од Еразма цређи овор и ређи оване отишке „Aqai ua“, али их није однео у Париз него у Bazel „Johanesu Frobeni, који је ујраво без Еразмовој одобрења био прештампао венецијанско издање.*“³⁶⁾ Прво љут, огорчен и увређен, Еразмо се ускоро и сам нашао у Баселу код реченог Јоханеса и тамо, у штампарији, *обновио* велебно искуство из рада у венецијанској типографији Алдуса Манутиуса.

„*Немачки хуманисти су га поздравили као лучу светиа, у писмима и приликом изоби којима су прославили њеи ов долазак. (...)* Ојей је Еразмо био у свом елементу, исти онакав какав је био *пре шест и одина у Венецији: најоран рад у великој штампарији, у средини учених људи који су га обасипали изразима пошћовања и љубазности у оним малобројним слободним тренуцима које је он себи доушћиао. ’Осећам се као да сам у најпријатнијем храму муза: толики научници и тако изузетни научници!*“³⁷⁾ Није искључено да је овом множином био обухваћен и тамошњи универзитетски професор Балтасар Празбергер. Развијајући овај имагинарни (зато не мање могући) след догађаја, морамо поставити питање у вези једне друге, такође веома значајне, списатељске творевине нашег песника Јураја Шишгорића (кога у нешто старијој литератури зову и *Ђорђе Шиши орић*)³⁸⁾ Реч је о студији „*De situ Illyriae et civitate Sybenici*“ („О положају Илирије и о граду Шибенику“ у којој аутор тврди да *Илирик* представља све земље од Јадранског мора до Црног мора. *Одгиле до илирства свих Словена а особито јужних, односно до словенства свих Илира, а особито до њиховој јужнословенства само је корак.* Биће, наравно, направљен и расправа ће трајати неколико наредних векова. Дакле, да ли је наш базелски професор који је могао бити у контакту са Еразмом, знао за ову књигу?

Можда је један други потомак „Илирика“ *Žiga Herberstein* (1486 — 1566) из Випаве у Крањској, дипломарски намештеник, представник, саветник и путник са бечког двора, несумњиво веома образован човек, прави европски грађанин радозналост континета из времена ренесансе и реформације, можда ће дакле он бити у прилици да на своја два путовања у Русију понесе Шишгорићев „*De situ Illyriae et civitate Sybenici*“ као *приручну литературу* о крајевима до тада Европи сасвим непознатим. Упознајући Европу са Русијом својим путописно-географско-историографским радом „*Rerum Moscovitarum commentarii*“ — 1549. на латинском, 1557. на немачком — *Hernerstein* је поступио потпуно у складу са сво-

35) „Историја народа Југославије“, књига II, исто, стр. 333.

36) Јохан Хојзинга: „Еразмо“, НОЛИТ Београд без године издања, стр. 95.

37) Јохан Хојзинга, исто, стр. 103.

38) Упореди, „Историја народа Југославије“ књига II, исто, стр. 260.

јим начелом да се „племством може похвалити само онај ко живи и ради достојно племенитом имену и пореклу“³⁹⁾ истичући посебно значај образовања. У његову фамилијарност са најзначајнијом литературом тог времена не може бити сумње, па тако ни у његово познавање Еразмових, Мореових или Лутхерових дела. Сетимо се и *Маџије Влачића Илирика*, познатог још и као *Mathias Flacius Illyricum* (1520 — 1575) и његовог фундаменталног доприноса протестантизму са „*Maј гебушким ценџуријама*“, једне од првих критичких историја цркве...⁴⁰⁾ *Примож Трубар* (1508 — 1586) главни актер протестантизма у словеначким покрајинама, предводник „словеначке цркве“, који се потписивао као „*родољуб илирски*“ и који је, након што је 1543. морао да напусти аустријске земље, отишао у Немачку, објављујући у Тубингену „*Абецедник*“, „*Кашехизис*“ и још 25 црквених књига на словеначком између 1550. и смрти, па чак и словеначки превод Светог писма, тај дакле Трубар још је један савременик ових „илираца“ и духовно-политичких трансформација континента. Сам Трубар је до 1555. објавио само делове превода „Светог писма“, а читав је посао окончао један његов млађи сарадник, знаменити *Јуриј Далмајтин* (1547 — 1587). Овај период, објављен 1584. представљао је *основу словеначкој књижевној језика* све до XIX века.⁴¹⁾

Један други дипломата, историчар, путописац, археолог и песник *Анџун Вранчић* или *Verantius, Vrantius, Wrantius, Vranich* (1504 — 1573) који је, као секретар *Ивана Зајоле* и његов представник боравио на дворovima папе *Клементија VII*, краља *Франсоа I*, *млејачког дужда А. Гритија*, *пољског краља Жигмунда* и знаменитог Енглеза *Хенгуа VIII* оставио је, осим завидног броја књига, и богату кореспонденцију из периода 1538 — 1573. Писма су размењивана са *Еразом Ројтердамским*, *F. Melanchtonom*, *P. Giovijem*, *N. Olahom*, *S. Maciejowskim*, *H. Зринским Силејским*, *А. Дугићем*, *Ј. Драшковићем*, *С. Бродарићем*, *Транквилом Андреисом*, *Хасан-бег ом и друјима*.⁴²⁾ Остале су забележене његове две дипломатске мисије на порти. Прва 1553 — 1557, у којој је током турског рата против Персије са преосталом двојцом европских посланика сакупио „леп број грчких, латинских и оријенталних рукописа“, а успут су „побележили доста натписа и у Ангори, главном граду Галатије“, те „открили гласовити Monumentum Ansuranum, епиграфски споменик са описом неких до тада непознатих догађаја из живота цара Августа.“⁴³⁾ и друга током 1567. и 1568. када се одржавао онај знаменити дуел двојице потомака „илирикума“: *Анџун Вранчић* и *Мехмед-паша Соколовић*.

„Од 25. августа 1567. кад су се Антун Вранчић и Мехмед Соколовић први пут суочили, па до 17. фебруара 1568. године, кад је у Једрену коначно постигнут мир, ова два велика и необична ривала одржала су још тринаест састанака. *Истих година, подједнака стијаса, повезани искуствима у мној оме заједничким, сродним језиком, а сасвим различитим духом*, они се нису могли приближити упућујући се у разговор ка обичним и свакидашњим стварима, иако предмет њиховог преговора није био ни тежак ни много замршен. Проникавши у противника и у његово немарно и понижавајуће лукавство, Соколовић га није хтео пустити док га не савлада и не уразуми. Вранчић је одговарао без трагова увређености, смирено и достојанствено, а грешку је, после првих сусрета, признао на тај начин што је везиру предложио да о осетљивим стварима расправљају пријатељски и *на свом језику, без шумача*. Мехмед-паша је сачувао хладно и поносно држање и није пристао на разговоре без турског тумача, али је, приближавајући се растанку, постајао све *љубазнији* и *појустљивији*, и најзад пристао на мир којим су многе спорне ствари из претходних расприка сасвим занемарене. *Ко би се хтео удустити у шира и слободнија разматрања о то-*

39) „Историја народа Југославије“ књига II, исто, стр. 335.

40) Упореди, *Божић*, *Вирковић*, *Екмечић*, *Дедијер*, исто, стр. 131.

41) Упореди, *Божић*, *Вирковић*, *Екмечић*, *Дедијер*, исто, стр. 130-131.

42) Упореди, „Енциклопедија Југославије“, „Југословенски лексикографски завод“, Загреб MCMLXXI, том 8, стр. 534-535.

43) Радован Самарџић: „Мехмед Соколовић“, „Народна књига“, Београд 1982. стр. 117-118.

ме каквој се судбини креиша један народ раздељен и границама њиху држава, садржина и значење сусрећа ова два велика човека мола би бићи пример шта и шраичној хода. 'Ја сам Мехмеда Соколовића ценио, и још увек ценим, као ниједног турског пашу од најстаријих времена', писао је касније Вранчић: 'Ни сада не престајем хвалити и уздизати његову величину, трезвеност ума и суда, његову окретност и вештину с којом управља толиким краљевинама, подложним Турском Царству.'⁴⁴ (подвукао Љ. К.)

Заиста, било је то чудно доба.

Већ раније смо видели како је 1526. у Базелу објављен ранохришћански роман „*Recognitiones*“ у коме се Симон Чудошворец назива још и Фауст и како је извесни *Georg Helseheler* прочитавши ову приповест почео да се назива *Mai us II, Faust junior*. Те године у Базелу је Еразмо Роттердамски објавио „*Institutio christiani matrimonii*“ („О хришћанском браку“), рад написан за *Катјарину Арајонску* краљицу — супругу *Henrya VIII*. Била је то „једна од Еразмових најчистијих и најблагостворнијих моралних расправа“⁴⁵

Онај Фауст јуниор постаће, захваљујући посредовању пучке литературе и позоришта прототип за *Гетшеовој „Фауста“*. Штета да је тако јер је Гете могао имати за прототип свог јунака једну сасвим историјску и по много чему веома знамениту личност тадашње Европе. Наиме, године 1551. родио се у Шибенику син *Миховила Вранчића*, који је био млађи брат Антуна Вранчића, такође писца, историчара, путника и политичара, и његове супруге *Катјарине Добројевић*. Дечак је добио име *Фауст*. За разлику од Фауста јуниора који је, изгледа, око 1540. већ умро и по свему судећи био тек *ејни он* матичних струјања времена, наш *Фауст Вранчић* — са чијим се стрицем, дакле, дописивао и сам Еразмо — остаће упамћен као један од најврснијих лингвиста, проналазача, писаца, историчара, оптичара... времена.

Студирајући у *Падови, Венецији, Бечу и Риму*, Фауст Вранчић за своје образовање онајвише треба да захвали стрицу, славном Антуну Вранчићу код кога је и боравио у Угарској. Био је краљев саветник, службовао на прашком двору *Рудолфа II*, постао бискуп *Чанадски*, одрекао се ове службе, напустио Угарску и као припадник реда *Павлина* живео прво у *Риму*, а потом до смрти 1617. у *Венецији*.

Заступник *словено-сарматске концепције* о пореклу Словена, аутор списа „*De slowinis seu Sarmatis*“ (1606. у Риму, као додатак за „Живот неколико изабраних дивич“), филозофски расправа „*Лојица нова*“ и „*Ethica shristiana*“ (Венеција 1616), Фауст Вранчић је светску славу стекао са два своја рада. Један је „*Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae*“, петоезични речник европских језика штампан 1595. у Венецији. Исте године, у истом граду, Вранчић је објавио и монументално дело „*Mashinae novae*“, збирку изванредних проналазака и пројеката: *ланчани и своћени мост, млинови, коришћење њлиме и осеке као иој онске енерије, ваздушна шурбина ишд. а као круна свега конструкција пагодбрана (homo volans)*. У рукопису Фауст Вранчић је оставио „*Illyrica historia*“, збирку извода из дела разних историчара о проблему „Илирика“ и словенства, као и „*Statuta civitatis Sibenicensis*“, статут града Шибеника.⁴⁶

Fridrich Gundolf, немачки германиста, утврдио је у делу „*Парацелсус*“ (1921) „унушрашњу сродност између *Гетшеа* и *Парацелсуса*... шико погодно да се она више не може превидети... Надалеко паралелно иде откриће *Парацелсусовог* филозофског значаја са истраживањем и приказивањем *Гетеове* филозофије и његовог природно научног постигнућа...“⁴⁷ (подвукао Љ. К.)

44) Радован Самарџић, исто, стр. 287-288.

45) Јохан Хујзинга, исто, стр. 186.

46) Упореди, „Енциклопедија Југославије“, исто, том 8. стр. 535.

47) Сеп Домандл: „Есхатологија и идеологија код Парацелсуса“ у „Градац“ број 64-65 тематски посвећен Парацелсусу, мај-август 1985. стр. 117.

Између Goetheovih природно-научних (оптичких, ботаничких) истраживања, његове метафизике и медицинско, алхемијско, филозофске делатности *Theophrastus Bombastus von Hohenheim*, касније званог *Paracelsus* (1493-1541) утврђена је, дакле сродност. Па ипак, ако је судити по наводима о егзегези *Goetheovog „Fausta“* овај писац је инспирацију пронашао у једном од многобројних Парацелсусових *ејит она*, zgodног и библијски старог имена. Можда за Фауста Вранчића није ни знао, али можда није знао ни то да је *Парацелсус*, та знаменита и езотерична фигура XVI века *словеначку Корушку*, у којој је боравио веома кратко као седмогодишњи дечак, сматрао „*својом другом домовином*“, *посветивши јој „пored неких других сјаса из области природних наука, и крајику ’Кронику ’Корацине Корушке’ (Chronica und ursprung dieses landts Karanten, 1538, изашло 1564.)*⁴⁸⁾ Годину уочи смрти провео је у *Целовицу*, алиас *Klagenfurtu*.⁴⁹⁾ Његова хроника Корушке објављена је у време студија Фауста Вранчића по европским универзитетима, међу којима и на Бечком.

Да ли су се интелектуални људи ове двојице укрстили? Судићи по Фаустовом интересовању за историју, језике, и још више научна истраживања, јесу. Тешко је, уосталом, веровати да је неко тако упућен у савремену литературу и интелектуална кретања и тако заинтересован за историју „Илирикума“ могао пропустити Парацелсусову хронику.

Било је то, дакле, изванредно занимљиво, узбудљиво, можда чак и сасвим весело доба. Кроз простор и време испреплетале су се судбине људи, народа, цивилизација, њихових знања, заблуда, емоција, победа и пораза. Путовање замршеним референцијалним склоповима ових односа, судара, и нехотичних додира узбудљиво је интелектуално искуство.*)

48) „Историја народа Југославије“ књига II, исто, стр. 336.

49) Упореди, „Парацелсус — хронологија живота и рада“ у „Градцу“ 64-65 стр. 153.

*) Есеј из књиге „Слобода или слобод“ која излази из штампе 1986. године у издању НИРО „Младост“.